

Onderzoek

Hedendaagse ervaringen met stigmatisering van niet-heteroseksuele vrouwen in Nederland

Daphne van de Bongardt¹, Henny Bos²

¹ Universiteit Utrecht, Utrecht

² Universiteit van Amsterdam, Amsterdam

Samenvatting

Het doel van deze studie was om te onderzoeken met welke vormen van stigmatisering niet-heteroseksuele vrouwen in Nederland vandaag de dag ervaring hebben. Hiertoe is een kwalitatieve analyse uitgevoerd van antwoorden van 785 vrouwen op een open vraag in een online vragenlijst over hun ervaringen met negatieve reacties op hun homoseksuele gevoelens. De resultaten wijzen erop dat niet-heteroseksuele vrouwen in Nederland vandaag de dag diverse vormen van stigmatisering ervaren. De bevindingen vormen waardevolle input voor vervolgonderzoek, emancipatiebeleid en klinische praktijk.

De wereld van vandaag wordt een steeds meer positieve, veilige en gelijke plek voor individuen die zich identificeren als homoseksueel, lesbisch of biseksueel. In steeds meer landen kunnen stellen van hetzelfde geslacht trouwen en adopteren (Chonody, Smith, & Litle, 2012), is discriminatie op basis van seksuele oriëntatie en genderidentiteit strafbaar (Bowman, 2009), en worden succesvolle *gay parades* georganiseerd ter bevordering van de zichtbaarheid en gelijkheid van seksuele minderheden (Elsevier, 2012). Uit grootschalige surveys, zoals de General Social Survey (Katz-Wise & Hyde, 2012), World Values Survey (Andersen & Fetner, 2008) en European Values Survey (Hadler, 2012) blijkt bovendien dat de acceptatie van homoseksualiteit toeneemt. Volledige acceptatie en gelijkheid is echter nog niet bereikt. Uit een recente meta-analyse van 164 studies uitgevoerd tussen 1992 en 2009 bleek dat homoseksuelen, lesbiennes en biseksuelen nog altijd substantiële ervaringen hebben met diverse vormen van stigmatisering (Katz-Wise & Hyde, 2012).

Nederland komt in vergelijkende studies telkens naar voren als één van de, zo niet het meest homotole-

rante land van Europa (Gerhards, 2010; Štulhofer & Rimac, 2009; Van den Akker, Van der Ploeg, & Scheepers, 2012). Bovendien blijkt Nederland door de tijd heen ook steeds toleranter te worden (Keuzenkamp, 2011). Echter, ook in Nederland is volledige acceptatie van seksuele minderheden nog niet voltooid. Zo vindt ruim één tiende van de Nederlandse bevolking dat het homohuwelijk moet worden afgeschaft, en ruim één op de vijf mensen dat homoseksuelen stellen niet dezelfde rechten moeten hebben bij het adopteren van kinderen (Keuzenkamp, 2011). Daarnaast vindt 28% van de Nederlanders het aanstootgevend om twee vrouwen in het openbaar te zien zoenen, en 41% als het gaat om twee mannen (Keuzenkamp, 2011). Het idee van seks tussen twee personen van hetzelfde geslacht roept bovendien nog altijd walging op bij één op de tien Nederlanders als het gaat om twee vrouwen, en bij één derde van de bevolking als het gaat om twee mannen (Keuzenkamp, 2011).

Ook uit onderzoeken naar de ervaringen van niet-heteroseksuelen zelf komt onvolledige acceptatie naar voren. In de bevolkingsstudie *Seksuele Gezondheid in Nederland* rapporteerde tweederde van de homoseksuele mannen en lesbische vrouwen ervaring te hebben met negatieve reacties op hun homoseksuele of biseksuele gevoelens of gedrag (Bakker & Vanwesenbeeck, 2006). In diverse rapporten van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) worden homonegatieve ervaringen van homoseksuelen mannen en vrouwen gerapporteerd, zoals uitgescholden of belachelijk gemaakt worden, vervelende nieuwsgierige vragen en roddelen, maar ook bedreiging en fysiek geweld (o.a., Keuzenkamp, 2010). In een kwalitatieve studie zeiden

Drs. D. van de Bongardt, AIO bij de afdeling Orthopedagogiek: Psychosociale Problemen, Universiteit Utrecht

Dr. H.M.W. Bos, Universitair Hoofddocent bij Afdeling Pedagogische en Onderwijskundige Wetenschappen en Lerarenopleiding Universiteit van Amsterdam

Correspondentieadres: drs. D. van de Bongardt. Adres: Universiteit Utrecht, Faculteit Sociale Wetenschappen, Orthopedagogiek, Van Unnik kamer 1208B, Heidelberglaan 2, 3584 CS Utrecht. Email: D.vandeBongardt@uu.nl

Nederlandse homoseksuele jongeren intolerantie en schijntolerantie te signaleren in hun eigen sociale omgeving en de samenleving, en bang te zijn voor afwijzing en verbroken contact bij coming out (Picavet & Sandfort, 2005).

Uit onderzoek blijkt dat het ervaren van negatieve reacties op homoseksuele gevoelens en gedrag als een vorm van *minority stress* samenhangt met mentale gezondheidsproblemen (Kuyper & Fokkema, 2011; Meyer, 2003). Het is daarom belangrijk om meer zicht te krijgen op de aard en context van de negatieve reacties die vandaag de dag worden ervaren door niet-heteroseksuelen. Hierover is echter maar weinig bekend door de vaak beperkte kwantitatieve meting van ervaringen met negatieve reacties in grootschalige surveys enerzijds, en de vaak kleinschalige aard van kwalitatieve studies anderzijds. Met deze studie wilden we meer licht werpen op wat niet-heteroseksuelen *zelf* als negatieve reactie zagen, welke verschillende vormen van stigmatisering te distilleren waren uit hun kwalitatieve beschrijvingen in eigen woorden, en in welke mate ervaring met elk van deze vormen beschreven werd in een grote kwantitatieve steekproef.

Daarnaast wilden we met deze studie specifiek meer inzicht krijgen in ervaringen met stigmatisering van vrouwelijke seksuele minderheden. Er wordt regelmatig gesuggereerd dat heteroseksuelen over het algemeen toleranter zijn ten opzichte van vrouwelijke homoseksualiteit en de zichtbaarheid daarvan (Keuzenkamp, Bos, Duyvendak, & Hekma, 2006). Zo zou het niet voldoen aan maatschappelijke gendernormen voor vrouwen minder streng worden beoordeeld dan voor mannen (Raja & Stokes, 1998). In Nederlandse studies komt naar voren dat vrouwen minder negatieve ervaringen rapporteren dan mannen (Keuzenkamp, Kooiman, & Van Lisdonk, 2012). Daarnaast rapporteren vrouwen vaker dat ze zijn uitgescholden of belachelijk gemaakt, terwijl mannen vaker bedreiging en fysiek geweld rapporteren (Keuzenkamp, 2010). Ook zouden vrouwen vaker subtiele negatieve reacties ontvangen van bekenden, en mannen vaker directe negatieve reacties ontvangen van vreemden (Kuyper, 2006). Toch tonen onderzoeksbevindingen aan dat niet alleen homoseksuele mannen, maar ook lesbische vrouwen in Nederland gemiddeld meer fysieke, mentale, en psychosociale problemen rapporteren dan de heteroseksuele populatie (o.a. Bos, Dietz, Oudheusden, & Sandfort, 1999; Bakker, Sandfort, Vanwesenbeeck, Van Lindert, & Westert, 2006). Dit zou erop kunnen duiden dat ook lesbische vrouwen (gevolgen van) *minority stress* ervaren. Ook Katz-Wise en Hyde (2012) vonden in hun meta-analyse weinig genderverschillen, erop duidend dat lesbische en biseksuele vrouwen evenveel stigmatisering ervaren als homoseksuele en biseksuele mannen. In deze studie stond daarom de volgende vraag centraal: Welke vormen van stigmatisering ervaren niet-heteroseksuele vrouwen in Nederland vandaag de dag?

Methoden

Participanten

In Tabel 1 zijn de demografische gegevens te zien van de 785 vrouwen wiens ervaringen met negatieve reacties zijn geanalyseerd voor deze studie. De vrouwen varieerden in leeftijd van 14 tot 78 jaar, en waren gemiddeld 32.2 jaar oud. De meeste vrouwen hadden een Nederlandse achtergrond, waren hoogopgeleid, en woonden in grote tot middelgrote steden. De meeste vrouwen zagen zichzelf als lesbisch, één vijfde zag zichzelf als biseksueel, en 4% identificeerde zichzelf als homoseksueel, *queer* of anders.

Procedure

Om de onderzoeksvraag te beantwoorden is gebruik gemaakt van gegevens die van januari 2008 tot en met de zomer van 2009 door de Universiteit van Amsterdam in opdracht van Stichting OndersteBoven¹ zijn verzameld onder niet-heteroseksuele vrouwen in Nederland (voor een beschrijving van de studie en de werving van de steekproef zie Bos en Ehrhardt (2010)). In de uitgezette online vragenlijst was een meerkeuzevraag opgenomen of de respondenten ooit negatieve reacties hadden gehad op hun homoseksuele of biseksuele gevoelens. Daarbij werd ook een open vraag gesteld: 'Kunt u kort toelichten om wat voor soort negatieve reacties het ging in de afgelopen 12 maanden?' De antwoorden op deze open vraag vormden de data voor de huidige studie.

In totaal vulden 2.048 vrouwen de online vragenlijst in. Ook hun demografische gegevens staan in Tabel 1. Van deze vragenlijststeekproef gaf 84.4% ($N = 1728$) aan (een enkele keer tot zeer vaak) ervaring te hebben met negatieve reacties (zie ook Bos & Ehrhardt, 2010), en hadden 957 respondenten (46.7%) iets ingevuld bij de open vraag. Daarvan bleken 86 teksten bij nadere inspectie geen antwoord te zijn op de open vraag (bijvoorbeeld: 'nooit negatieve reacties gehad', 'liever niet, is nogal pijnlijk'). Deze respondenten zijn niet meegenomen in de analyse. Daarnaast zijn ook respondenten buiten beschouwing gelaten die geen duidelijke inhoudelijke negatieve reactie beschreven (bijvoorbeeld alleen 'in verband met geloof') ($N = 41$), die een ervaring beschreven van langer dan 12 maanden geleden ($N = 36$), of die een ervaring in het buitenland of van personen uit het buitenland (bijvoorbeeld toeristen) beschreven ($N = 7$). Tot slot zijn twee respondenten die zichzelf transseksueel noemden niet geïnccludeerd in de analyse, vanwege de mogelijkheid dat hun ervaringen met negatieve reacties gebaseerd waren op specifieke andere aspecten van hun seksuele oriëntatie of genderidentiteit. Na deze selectiestappen bleven 785 vrouwen over die één of meer ervaringen met negatieve reacties hadden beschreven.

Codering en analyse

Voor de codering van de open antwoorden is gebruik gemaakt van een aantal vooraf opgestelde categorieën

Tabel 1. *Demografische kenmerken*

Steekproef	Huidige studie (N = 785)	Vragenlijst (N = 2048)
Seksuele oriëntatie	(N = 667)	(N = 1339)
Lesbisch	78%	79%
Biseksueel	18%	16%
Homoseksueel, queer, anders	4%	5%
Leeftijd in jaren (M, SD)	32.2 (11.1)	34.0 (11.4)
Leeftijdscategorieën in jaren	(N = 662)	(N = 1331)
14-24	30%	25%
25-34	34%	32%
35-49	28%	32%
50-64	7%	10%
65-78	1%	1%
Etniciteit	(N = 667)	(N = 1335)
Nederlands	91%	91%
Ander westers land ¹	3%	3%
Niet-westers land ²	6%	6%
Opleidingsniveau	(N = 662)	(N = 1338)
WO, HBO	53%	52%
MBO, VWO, HAVO	36%	36%
MAVO, LBO, Basisonderwijs	11%	12%
Woonplaats	(N = 655)	(N = 1295)
Grote gemeenten	48%	49%
Middelgrote gemeenten	40%	40%
Kleine gemeenten	12%	12%

*Noten*¹ Bijvoorbeeld: ander EU land, Verenigde Staten.² Bijvoorbeeld: Suriname, Nederlandse Antillen, Indonesië, Marokko, Turkije.

van stigmatisering op basis van de literatuur. Daarnaast zijn tijdens het coderen nieuwe categorieën gevormd op basis van de data zelf. In Tabel 2 is te zien welke gecodeerde categorieën van stigmatisering op literatuur gebaseerd waren, en welke datagedreven.

Zes literatuurgebaseerde categorieën kwamen voort uit de meta-analyse van Katz-Wise en Hyde (2012) en belevingsonderzoeken onder Nederlandse homoseksuelen. De categorie 'Verbale negatieve reac-

ties' was gebaseerd op Katz-Wise en Hyde's categorie 'verbal or emotional abuse' (definitie: "Any type of verbal or emotional victimization", p. 147), en op de gerapporteerde ervaringen met uitgescholden worden in Nederlandse SCP studies. Ook de categorieën 'Non-verbale negatieve reacties' en 'Roddelen, fluisteren, geruchten' kwamen uit SCP rapporten (o.a., Keuzenkamp, 2010). 'Bedreiging, agressie en geweld' kwam voort uit een samenvoeging van Katz-Wise en Hyde's catego-

Tabel 2. *Gecodeerde categorieën van stigmatisering*

Literatuurgebaseerde categorieën	Datagedreven categorieën
Verbale negatieve reacties ¹	Ontkenning ¹
Non-verbale negatieve reacties ¹	Onbegrip ¹
Roddelen, fluisteren, geruchten ¹	Seks(ualiteit) ¹
Bedreiging, agressie en geweld ¹	Overige negatieve reacties
Verbroken contact ¹	
Schijntolerantie ¹	
Afkeuring ¹	
Gezinsvorming ²	
Zichtbare affectie ²	
Afkeuring van seks tussen twee vrouwen ¹	
Gendernonconformiteit ²	
Biseksualiteit ²	

*Noten*¹ Vormen van stigmatisering² Factoren die stigmatisering uitlokken

rieën 'threats of violence'; 'property violence or vandalism'; 'targets of being pelted by objects'; 'followed or chased'; 'spat on'; en 'physical attach or abuse', en eveneens uit de ervaringen met bedreiging en agressie in Nederlands onderzoek (o.a. Keuzenkamp, 2010). 'Verbroken contact' was gebaseerd op Katz-Wise en Hyde's categorie 'relational victimization' (definitie: "*Being deliberately excluded from social groups*", p. 147), en op de gevonden angst voor verbroken contact in eerder kwalitatief onderzoek (Picavet & Sandfort, 2005). Ook 'Schijntolerantie' kwam voort uit de bevindingen van dit kwalitatieve onderzoek (Picavet & Sandfort, 2005).

De categorieën 'Afkeuring', 'Gezinsvorming', 'Zichtbare affectie', 'Afkeuring van seks tussen twee vrouwen' waren allen gebaseerd op de onderzochte thema's in grootschalige surveys naar homoacceptatie (Keuzenkamp, 2011). 'Gendernonconformiteit' was gebaseerd op literatuur waaruit is gebleken dat 'cross-gender gedrag' en het niet voldoen aan het 'gender belief system' een rol speelt bij homonegativiteit (o.a. Kite & Whitley, 1996; 1998) en bij anti-homogeweld (Buijs et al., 2008). 'Biseksualiteit', tot slot, kwam voort uit bevindingen dat biseksuele mannen en vrouwen andersoortige stigmatisering kunnen ervaren, bijvoorbeeld door specifieke stereotypen over biseksualiteit (zoals promiscuïteit) of negativiteit vanuit de homoseksuele en lesbische gemeenschap (Balsam & Mohr, 2007).

Wanneer een beschreven negatieve reactie niet kon worden ondergebracht onder één van de bovenstaande literatuurgebaseerde categorieën, werd deze geschaard onder de categorie 'overig'. Na de codering is door beide auteurs gezamenlijk gekeken of hieruit nieuwe relevante subgroepen konden worden gedistilleerd. Hieruit zijn drie nieuwe, datagedreven categorieën voortgekomen: 'Ontkenning', 'Onbegrip', en 'Seks(ualiteit)' (waarin gedurende de codering naast 'afkeuring van seks tussen twee vrouwen' vijf andere subcategorieën zijn opgenomen). Een kleine groep 'overige negatieve reacties' is blijven bestaan.

Tien procent van de open antwoorden is gecodeerd door beide auteurs apart om interrater betrouwbaarheid vast te stellen (87%). De eerste auteur heeft de zelfde 80 open antwoorden tweemaal gecodeerd om intrarater betrouwbaarheid vast te stellen (94%). Nadat bevredigende betrouwbaarheden waren vastgesteld, zijn de overige open antwoorden gecodeerd door de eerste auteur. Bij onduidelijkheid of onzekerheid over de codering werd altijd overleg gepleegd en overeenstemming gezocht met de tweede auteur, om zo betrouwbaarheid van de codering te waarborgen.

Resultaten

In de 785 open antwoorden werden veel verschillende negatieve reacties beschreven. Sommigen vrouwen beschreven één negatieve reactie, anderen meer. Het grootste aantal genoemde reacties in één open antwoord was vijf. Wat volgt is een beschrijving van de gedistilleerde categorieën van stigmatisering, inclusief

hun grootte. Daarbij refereren de percentages naar hoeveel vrouwen een bepaald type negatieve reactie noemden (zie Tabel 3). Eerst worden verschillende vormen van stigmatiserende reacties besproken, daarna verschillende factoren die stigmatiserende reacties uitlokken.

Vormen van stigmatisering

1. Verbale negatieve reacties. In de open antwoorden werden veel verbale negatieve reacties beschreven. Een kwart van de vrouwen (25%) schreef wel eens te zijn uitgescholden. Het woord 'pot' was daarbij het meest genoemde scheldwoord. Een vergelijkbaar aantal vrouwen (24%) beschreef ervaringen met opmerkingen, vragen of grappen die zij als vervelend of negatief ervoeren, bijvoorbeeld: "*Belachelijk gemaakt worden, niet serieus genomen worden, mikpunt zijn van 'grapjes', kwetsende en neerbuigende opmerkingen moeten aanhoren.*" Ook zei 14% van de vrouwen wel eens te zijn nageroepen, nageschreeuwd of uitgejoeld, vaak op straat.

2. Non-verbale negatieve reacties. Non-verbale reacties die als vervelend of negatief werden ervaren werden genoemd door meer dan één tiende van de vrouwen (13%). In volgorde van veel naar weinig voorkomend waren dit ervaringen met: opmerken (staren, elkaar aanstoten, wijzen); reageren ((uit)lachen, nadoen); en negeren (niet aankijken, niet groeten, zwijgen). Een voorbeeld was: "*Dat mensen je heel brutaal en ongegeneerd doen aankijken, als of je een omhangbord om hebt van ik ben lesbisch! Belachelijk gewoon voor deze tijd.*"

3. Ontkenning. Ruim één tiende van de vrouwen (13%) beschreef reacties die te maken hadden met ontkenning van homoseksuele gevoelens en leefstijlen. Hieronder vielen reacties als het niet willen zien, er niet over willen praten of horen, het niet willen geloven of serieus nemen (bijvoorbeeld: het zien als een fase), seksuele oriëntatie zien als een keuze (vaak gepaard met de uitgesproken wens of het advies om 'hetero te worden'), en verzoeken of adviezen om niet-heteroseksuele gevoelens of leefstijlen te verbergen. Zo rapporteerde één van de vrouwen: "*Het idee dat het 'een fase' is of dat ik niet weet wat ik wil of waar ik mee bezig ben. Ik voel me niet altijd helemaal serieus genomen. Dat voelt negatief.*"

4. Afkeuring. Veel van de reacties die werden beschreven door de vrouwen in deze studie omvatten een duidelijke vorm van afkeuring van niet-heteroseksuele gevoelens en leefstijlen. Afkeuring op basis van morele ('het hoort niet', 'het is niet normaal', of 'het is vies') en religieuze ('het mag niet van God', 'het is een zonde') gronden werd beschreven door 13% en 9%, respectievelijk. Afkeuring in de vorm van het afdoen van homoseksualiteit als psychopathologische afwijking ('het is

Tabel 3. Prevalentie van de categorieën van stigmatisering

Vormen van stigmatisering	Percentage vrouwen dat reactie noemde (N = 785)
1. Verbale negatieve reacties	
Uitgescholden	25%
Opmerkingen, vragen, grappen	24%
Roepen, schreeuwen, joelen	14%
2. Non-verbale negatieve reacties	13%
3. Ontkenning	13%
4. Afkeuring	
Morele afkeuring	13%
Algemene afkeuring	11%
Religieuze afkeuring	9%
Psychopathologie	5%
5. Bedreiging, agressie, geweld	8%
6. Onbegrip	8%
7. Seks(ualiteit)	
Seksuele opmerkingen en vragen	7%
Erotisering van niet-heteroseksuele vrouwen	5%
Genezen met heteroseks	4%
Object angst (van vrouwen)	4%
Concurrentie en afwijzing (van mannen)	2%
Afkeuring van seks tussen twee vrouwen	1%
8. Roddelen, fluisteren, geruchten	5%
9. Schijntolerantie	3%
10. Verbroken contact	3%
<i>Factoren die stigmatisering uitlokken</i>	
11. Zichtbare affectie	15%
12. Gezinsvorming	4%
13. Biseksualiteit	4%
14. Gendernonconformiteit	2%
15. Overige negatieve reacties	9%

een ziekte, 'het komt door foute opvoeding') werd beschreven door 5% van alle vrouwen. Eén van de respondenten schreef bijvoorbeeld: "Mijn islamitische burens vinden dat homoseksualiteit een ziekte is en dat ik dus te 'behandelen' ben om weer beter te worden." Ervaringen met meer 'algemene afkeuring' werden beschreven door 11% van alle vrouwen. Hieronder vielen ervaringen met het afkeuren of niet (volledig) accepteren van homoseksuele gevoelens en leefstijlen, toespelingen op onvolwaardigheid van lesbische relaties, en het zien van homoseksualiteit als onnatuurlijk.

5. Bedreiging, agressie en geweld. Iets minder dan één op de tien vrouwen (8%) beschreef een ervaring met een vorm van bedreiging, agressie of geweld. In volgorde van veel naar weinig voorkomend waren dit ervaringen met: bedreiging, intimidatie en agressie (inclusief opwachten en achtervolgen); met dingen gooien, bespuugd worden, vernieling (auto bekladden, raam inslaan); en fysiek geweld (duwen, slaan, poging tot verkrachting). Voorbeelden van beschreven reacties waren: "Buurkinderen waren ernstig vervelend: eieren te-

gen ramen, stenen et cetera. Op gegeven moment maar verhuisd" en: "Uiteindelijk zijn er zelfs klappen gevallen, oftewel 'zinloos geweld' vanwege mijn lesbisch zijn."

6. Onbegrip. Verschillende vrouwen (8%) noemden onbegrip als negatieve reactie. Sommigen beschreven het als 'niet kunnen begrijpen', anderen als 'niet willen begrijpen'. Enkele voorbeelden waren: "Een vriend van me begrijpt niet hoe je gevoelens kunt hebben voor iemand van hetzelfde geslacht", "Het niet willen/kunnen begrijpen, dat ik nou eenmaal zo ben", en "Onbegrip over lesbische vrouwen, zich niet kunnen verplaatsen in je levensstijl."

7. Seks(ualiteit). Diverse vrouwen (16%) beschreven één of meer (door hen als negatief ervaren) reacties die te maken hadden met seks, seksualiteit of seksualisering van niet-heteroseksuele vrouwen. Sommigen (7%) beschreven ervaringen met persoonlijke vragen over hun seksleven, seksueel getinte opmerkingen en grappen, of seksuele toespelingen zoals: "Mis je niet iets? Wil je niet liever een man? Wacht maar tot je mij gehad hebt."

Anderen (5%) beschreven reacties, veelal van mannen, die zich richtten op het erotiseren van niet-heteroseksuele vrouwen en hun leefstijl, vaak in de vorm van overmatige nieuwsgierigheid naar seks tussen twee vrouwen, het opwindend vinden om twee vrouwen te zien zoenen, en willen meedoen. Een voorbeeld: *“Vooral op hoe de seks dan gaat, mannen kunnen daar vaak niet bij. Erg nieuwsgierig, willen kijken, meedoen, alles weten.”* Verschillende vrouwen (4%) beschreven ervaringen met opmerkingen van mannen over het ‘bekeren’ of ‘genezen’ van homoseksuele gevoelens (‘hetero maken’) door seks te hebben met een man, bijvoorbeeld: *“Je moet een goeie beurt hebben dan ben je genezen.”* Er waren ook vrouwen (1%) die reacties beschreven waarbij er juist afkeurend werd gereageerd op het idee van seks tussen twee vrouwen, bijvoorbeeld *“Gatverdammende, ik zou het echt nooit met een meisje kunnen doen.”* Een aantal vrouwen (2%) beschreef reacties van mannen waarin gevoelens van concurrentie en afwijzing werden geuit. Een voorbeeld was:

Een man probeerde me te versieren, toen ik duidelijk maakte dat ik er niet van gediend was en vertelde dat ik op vrouwen viel, ging hij uit zijn dak. Tieren en schelden was het gevolg, plus dat hij tegen iedereen vertelde dat ik een besmettelijke ziekte had!

Tot slot beschreef 4% van de vrouwen ook ervaringen met negatieve reacties van andere vrouwen waarin juist uitingen werden gegeven van zorg of angst om object te zijn van homoseksuele gevoelens, aantrekkings, fantasieën of lust. Eén vrouw schreef: *“De jongeren op mijn sportclub durven in mijn bijzijn niet onder de douche of gaan eronder met hun bh en slip aan.”*

8. Roddelen, fluisteren en geruchten. Een aantal vrouwen (5%) zei ervaring te hebben met reacties in hun omgeving zoals roddelen, fluisteren of het verspreiden van geruchten. Hoewel dergelijke reacties niet direct op hen zelf waren gericht, werden ze wel als negatieve reacties op hun homoseksuele gevoelens ervaren. Zoals één van de respondenten schreef:

Door een vriendschap met een lesbische collega zijn er roddels ontstaan. Omdat er veel contact is en we beide lesbisch zijn gaan ze er van uit dat we wat met elkaar hebben. We hebben beide een leuke relatie met een vrouw, maar dit wordt toch gedacht. Voor mij erg vervelend.

9. Schijntolerantie. Sommige vrouwen (3%) beschreven een vorm van schijntolerantie (discrepancie tussen attitudes en gedrag), waarbij enerzijds positief werd gereageerd op hun homoseksualiteit, maar anderzijds een negatieve houding werd gesignaleerd. Twee voorbeelden waren: *“Reacties van onbegrip van iemand in de kroeg, die na een geduldige uitleg en zogenaamd begrip,*

achter mijn rug om mij belachelijk maakte” en “Overdreven positieve reacties met daarna geroddel als reactie.”

10. Verbroken contact. Door 3% van de vrouwen werden ervaringen genoemd met het verminderen of verbreken van contact naar aanleiding van het kennen van homoseksuele gevoelens. Twee respondenten schreven: *“Eén vriendin die, nadat ik haar vertelde op vrouwen te vallen, het contact verbrak onder het mom je bent veranderd” en “Mijn vader heeft het nooit geaccepteerd waardoor het contact is verbroken.”*

Factoren die stigmatisering uitlokken

11. Zichtbare affectie. Ruim 15% van de vrouwen beschreef negatieve reacties op het samen zijn met hun partner of het tonen van zichtbare affectie in het openbaar (hand in hand lopen, kussen of zoenen, dansen). Deze reacties waren soms verbaal, bijvoorbeeld: *“Nageroepen worden / uitgescholden worden wanneer ik met mijn partner hand in hand over straat loop, of wanneer wij elkaar in het openbaar een knuffel of zoen geven.”* In andere gevallen ging het om non-verbale reacties, bijvoorbeeld: *“Als ik samen met mijn vriendin hand in hand over straat loop kijken mensen ons altijd na.”*

12. Gezinsvorming. Verschillende vrouwen (4%) beschreven ervaringen met negatieve reacties op lesbische gezinsvorming. In veel gevallen ging het om het expliciet afkeuren of het niet serieus nemen van een huwelijk tussen twee lesbische vrouwen, het niet begrijpen of accepteren van een kinderwens, of het afkeuren van opvoeding door twee lesbische vrouwen. Twee voorbeelden waren: *“Niet naar ons kerkelijk huwelijk komen van een paar collega’s (...) omdat ze vanwege hun geloofsovertuiging vinden dat twee vrouwen niet met elkaar mogen trouwen in de kerk” en “Het ging om een oom en een vriendin die zich sterk negatief uitlieten over het feit dat we kinderen wilden.”* In enkele gevallen ging het om meer subtiele reacties, bijvoorbeeld over het prefereren van heteroseksuele gezinsvorming, of zorgen of vooroordelen over de invloed op de kinderen, bijvoorbeeld: *“Beleefde vragen of onze zoon geen problemen heeft op school omdat wij lesbisch zijn en hij geen vader heeft. Dan kan hij toch niet gezond opgroeien hè!?”* Twee vrouwen beschreven reacties van artsen op hun kinderwens die zij als negatief ervoeren: *“Gynaecologe zei ten overstaan van mij en mijn vrouw letterlijk dat ik niet kon weten of ik over 5 jaar niet een man (en kinderen) zou hebben. Dat vond ik totaal respectloos.”*

13. Bisexualiteit. Diverse vrouwen (4%) hadden negatieve reacties ontvangen die specifiek gericht waren op hun bisexualiteit. Het ging hierbij vaak om onbegrip (op wie val je meer), vooroordelen (van twee walletjes eten, veel seks hebben) en ontkenning (bestaat niet, is niet kunnen kiezen). Bij een aantal vrouwen kwamen de reacties, zoals bijvoorbeeld het niet serieus nemen van hun bisexuele gevoelens, voort uit het feit dat zij

momenteel of in het verleden een heterorelatie hadden. Er waren ook vrouwen die seksualisering van hun bisexualiteit (bijvoorbeeld seksuele toenaderingen van heterostellen voor trio's of driehoeksverhoudingen) als negatieve reactie beschreven: *"Mannen en stellen die het gegeven als enkel seksueel ervaren en seksuele toespelingen gaan maken of een trio voorstellen."* Diverse biseksuele vrouwen beschreven negatieve reacties zoals onbegrip, afkeuring, ontkenning en uitsluiting van andere niet-heteroseksuele groepen. Een voorbeeld:

Mensen, vooral lesbische vrouwen en soms homomannen accepteren het niet dat ik biseksueel ben. Ze willen soms geen contact (terwijl ze dat eerst wel wilden) omdat ik niet lesbisch ben. Omgekeerde discriminatie dus. Ditzelfde heb ik niet met hetero's, ik dacht aanvankelijk dat het omgekeerd zou zijn.

14. Gendernonconformiteit. Een kleine groep vrouwen (2%) beschreef negatieve reacties die specifiek waren gerelateerd aan gendernonconformiteit (het niet voldoen aan de verwachte vrouwelijke genderrol). In een paar gevallen ging het om expliciete verbale negatieve reacties, zoals schelden met woorden als 'mannenwif', of zeggen een hekel te hebben aan mannelijke vrouwen. In andere gevallen waren de reacties weliswaar gericht op het afwijken van de heteronorm, maar niet expliciet negatief. Dit waren veelal vragen of opmerkingen over de genderrolverdeling in lesbische relaties in de vorm van *"wie is het mannetje en wie is het vrouwtje?"*

15. Overige negatieve reacties. Onder de categorie 'overig' zijn beschreven negatieve reacties geschaard die niet goed in de hierboven beschreven categorieën te plaatsen waren, omdat zij niet nader omschreven of eenduidig waren wat betreft hun inhoud of vorm. Van meer naar minder genoemd waren deze overige reacties: stereotypen en vooroordelen ($N = 18$); belachelijk maken ($N = 14$); moeite hebben met ($N = 12$); verbaasd, geschrokken of geschokt reageren ($N = 11$), het raar vinden ($N = 9$) en lastigvallen ($N = 6$).

Discussie

Het doel van deze studie was om meer inzicht te krijgen in ervaringen van niet-heteroseksuele vrouwen in Nederland met stigmatisering in de vorm van negatieve reacties op hun homoseksuele gevoelens. Uit onze analyse van zelf beschreven ervaringen met negatieve reacties van 785 vrouwen is gebleken dat deze vrouwen diverse vormen van stigmatisering hadden ervaren. Dit waren zowel verschillende vormen van stigmatiserende reacties, als ook verschillende factoren die stigmatiserende reacties uitlokken.

De meest voorkomende ervaringen waren verbale negatieve reacties. Zo zei bijna een kwart van de vrouwen ervaring te hebben met vervelende of negatieve

opmerkingen, vragen of grappen. Eenzelfde aantal was wel eens uitgescholden, meestal voor 'pot'. En 14% zei wel eens te zijn nageroepen, nageschreeuwd of uitgejoeld. Ook in de meta-analyse van Katz-Wise en Hyde (2012) was *verbal harassment* de meest voorkomende vorm van stigmatisering. Maar ook non-verbale gedragingen, zoals wijzen, uitlachen of niet groeten, werden door de vrouwen in onze steekproef genoemd als negatieve reacties.

Naast verbale en non-verbale reacties, beschreven veel vrouwen ook meer inhoudelijke negatieve houdingen ten opzichte van hun geaardheid. Ervaringen met ontkenning en afkeuring waren terug te vinden in bijna 40% van alle open antwoorden. Daarnaast hadden diverse vrouwen ervaring met verminderd of verbroken contact naar aanleiding van hun coming out, erop duidend dat de angst hiervoor die leeft onder sommige niet-heteroseksuelen (Picavet & Sandfort, 2005) niet geheel ongegrond is. Bijna 8% van de vrouwen noemde bovendien ervaringen met bedreiging, agressie, bespuugd worden, vernieling of geweld, duidend op het belang van onderzoek naar antihomogeweld onder vrouwen. Tezamen wijzen deze bevindingen erop dat, terwijl het volgens grootschalige surveys onder de heteroseksuele bevolking de goede kant op gaat met homoacceptatie in Nederland, expliciete uitingen van homonegatieve attitudes nog altijd worden ervaren door niet-hetero's.

Naast deze uitingen van duidelijke homonegativiteit, noemden de vrouwen in onze steekproef ook meer subtiele vormen van stigmatisering. Zo noemde 5% ervaringen met fluisteren in hun nabijheid, achter hun rug om roddelen, of het verspreiden van geruchten. En 3% zei schijntolerantie te herkennen in de vorm van enerzijds een positieve reactie op hun seksuele geaardheid, maar anderzijds een negatieve houding. Dergelijke subtiele vormen van homonegativiteit worden in veel studies naar homoacceptatie onderbelicht, terwijl dit voor vrouwen relevante ervaringen blijken te zijn (Kuyper, 2006).

De thema's die wel vaak worden bevraagd in surveys over homoacceptatie, bleken ook terug te vinden in de beschreven ervaringen van de vrouwen in onze steekproef, waarin negatieve reacties specifiek waren gericht op zichtbare affectie in het openbaar (15%), gezinsvorming (4%), of afkeuring van het idee van seks tussen twee vrouwen (1%). Gedurende de codering van de open antwoorden kwamen echter meer vormen van seksualiteitgerelateerde stigmatisering naar voren. Al met al noemde een significante groep vrouwen ervaringen met seksuele opmerkingen of vragen, seksuele toenaderingen en vervelende reacties op afwijzingen hiervan. Dit duidelijk naar voren komende thema van seksualiteit was een opvallende bevinding, gezien het feit dat dit thema, behalve de vraag over het idee van seks tussen twee mannen of vrouwen, in Nederlandse studies naar homoacceptatie vrijwel onderbelicht blijft. In de meta-analyse van Katz-Wise en

Hyde (2012) kwam *sexual harassment* echter naar voren als de op één na meest voorkomende vorm van stigmatisering onder homoseksuele en biseksuele mannen en vrouwen. Gezien het ogenschijnlijke belang van dit thema op basis van de veelvoorkomendheid in onze steekproef, verdient de prevalentie van seksualiteitgerelateerde stigmatisering van niet-heteroseksuelen verdere verdieping in vervolgonderzoek. En aangezien vrouwen over het algemeen vaker seksgerelateerd grensoverschrijdend gedrag ervaren dan mannen (Elliott, Mok, & Briere, 2005), is dergelijk vervolgonderzoek zeker onder vrouwen van groot belang.

Ook het thema gender wordt in weinig Nederlandse homoacceptatie studies belicht, terwijl eerder onderzoek heeft gewezen op de samenhang tussen gender-nonconformiteit en homonegativiteit (Kite & Whitley, 1996; 1998). In onze steekproef beschreven diverse vrouwen ervaringen met gendergerelateerde reacties, variërend van schelden naar aanleiding van gender-nonconformiteit, tot vragen over de genderrolverdeling binnen een lesbische relatie. De precieze rol van gender-nonconformiteit bij stigmatisering van seksuele minderheden in Nederland behoeft meer onderzoek.

Tot slot kwam naar voren dat biseksuele vrouwen specifieke negatieve reacties hadden ervaren op hun biseksualiteit, die niet alleen bestonden uit onbegrip, vooroordelen of erotisering vanuit heteroseksuelen, maar ook uit onbegrip, ontkenning, afkeuring en uitsluiting vanuit lesbische vrouwen en homoseksuele mannen. Dit ligt in lijn met eerdere bevindingen over de specifieke stigmatiserende ervaringen van biseksuelen (Balsam & Mohr, 2007), en benadrukt het belang van speciale aandacht voor dergelijke ervaringen en hun consequenties voor het psychosociale welbevinden van biseksuele mannen en vrouwen, zowel in onderzoek, als in de seksuologische praktijk (Lipperts & Oosterhuis, 2010).

Deze studie had enkele beperkingen. Ten eerste kunnen we de bevindingen niet zonder meer generaliseren naar grotere populaties lesbische en biseksuele vrouwen. Onze steekproef bestond uit minder dan 40% van alle vrouwen die de online vragenlijst invulden ten behoeve van de eerdere studie (Bos & Ehrhardt, 2010). Naast het feit dat ook bij deze vragenlijststeekproef rekening moet worden gehouden met een mogelijke selectiebias, is het onduidelijk welke subpopulatie vrouwen de open vraag heeft ingevuld, hoewel ze bijna geheel dezelfde demografisch gegevens had als de vragenlijststeekproef. Ten tweede hebben we ook met onze gehanteerde onderzoeksmethode niet kunnen kijken naar generaliseerbare prevalentie van de verschillende vormen van stigmatisering. De gedistilleerde categorieën sluiten elkaar niet altijd uit. Wellicht hadden respondenten in een interview meer verteld over de negatieve reactie op bijvoorbeeld zichtbare affectie, en was er in werkelijkheid ook bij geschreeuwd of gescholden. Dat de 785 vrouwen in deze studie in hun eigen bewoordingen toch zoveel verschillende ty-

pen stigmatisering beschreven betekent wellicht dat onze bevindingen 'het topje van de ijsberg' zijn.

Een derde beperking was de retrospectieve zelfrapportage. Hierbij moet rekening worden gehouden met *memory bias*. Hoewel de vraagstelling gericht was op ervaringen met negatieve reacties in de afgelopen 12 maanden, zal een negatieve reactie van een week geleden beter worden onthouden dan één van tien maanden geleden. Ook speelt individuele variatie in wat iemand ervaart als negatief mogelijk een rol in de open antwoorden van deze vrouwen. Wat één vrouw beschrijft als een negatieve reactie, hoeft een andere vrouw, die hetzelfde heeft meegemaakt, wellicht niet als zodanig interpreteren. Daarnaast hebben de open antwoorden niet altijd inzicht gegeven in de context van de stigmatiserende ervaring: wie waren de stigmatiserende actoren, waar vond het plaats, wat was de aanleiding. Het beeld dat uit de open antwoorden naar voren kwam is dat het ging om zowel mannelijke als vrouwelijke actoren, en om zowel het publieke als het privé domein. Zichtbaarheid (affectie in het openbaar en gender-nonconformiteit), coming out, en gezinsvorming leken enkele mogelijke aanleidingen voor negatieve reacties.

De conclusie van deze studie dat niet-heteroseksuele vrouwen in Nederland vandaag de dag diverse vormen van stigmatisering ervaren vormt een waardevolle aanvulling op eerder onderzoek, en belangrijke input voor emancipatiebeleidsmakers en de psychosociale gezondheidszorg. Bewustwording van de diversiteit aan reacties die als stigmatiserend worden ervaren door seksuele minderheden kan richting geven aan implementatie van bredere beleidsplannen op het gebied van maatschappelijke tolerantie, voorlichting in het onderwijs, en strafbaarheid van discriminatie op basis van seksuele geaardheid. Ook kan het de therapeutische opmerksaamheid vergroten bij het diagnosticeren en het op maat behandelen van het psychosociale problemen die het resultaat zijn van *minority stress*. Daarnaast biedt deze bewustwording voor slachtoffers (zij die stigmatisering ervaren) mogelijke aanknopingspunten voor het aanwenden van meer en betere *coping skills*, en leidt het voor daders (zij die zich - wellicht soms onbewust - stigmatiserend uiteten) mogelijk tot meer begrip en toleranter gedrag.

Maar de bevindingen roepen ook nieuwe vragen op. Wat is de prevalentie van deze verschillende vormen van stigmatisering in Nederland? In wat voor context worden homonegatieve attitudes omgezet in stigmatiserend gedrag, en welke mechanismen spelen daarbij een rol? In hoeverre verschillen mannen en vrouwen op individueel en seksniveau in wat voor negatieve reacties zij krijgen, en wat zij als negatieve reactie ervaren? Welke - mogelijk verschillende - gevolgen hebben al deze diverse vormen van stigmatisering voor het psychosociaal welbevinden van homoseksuele en biseksuele mannen en vrouwen? Om deze belangrijke vragen te beantwoorden, pleiten wij voor meer *mixed*

methods (kwantitatief, kwalitatief, observationeel, experimenteel) onderzoek, waarbij specifiek aandacht wordt besteed aan verschillen tussen seksuele oriëntatie groepen en tussen mannen en vrouwen.

Literatuur

- Andersen, R., & Fetner, T. (2008). Economic inequality and intolerance: Attitudes toward homosexuality in 35 democracies. *American Journal of Political Science*, 52, 942-958.
- Bakker, F., & Vanwesenbeeck, I. (Eds.) (2006). *Seksuele gezondheid in Nederland 2006*. Delft: Eburon.
- Bakker, F. C., Sandfort, Th. G. M., Vanwesenbeeck, I., Van Lindert, H., & Westert, G. P. (2006). Do homosexual persons use health care services more frequently than heterosexual persons: Findings from a Dutch population survey. *Social Science & Medicine*, 63, 2022-2030.
- Balsam, K. F., & Mohr, J. J. (2007). Adaptation to sexual orientation stigma: A comparison of bisexual and lesbian-gay adults. *Journal of Counseling Psychology*, 54, 306-319.
- Bos, H. M. W., Dietz, I., Oudheusden, M., & Sandfort, Th. G. M. (1999). Psychosociale problemen bij homoseksuele mannen en vrouwen: Een vergelijking met heteroseksuelen. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 23, 84-90.
- Bos, H. M. W., & Ehrhardt, J. (2010). Ervaringen van lesbische en biseksuele vrouwen. In S. Keuzenkamp (Ed.), *Steeds gewoner, nooit gewoon. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland* (pp. 94-103). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bowman, Q. (2009, 28 oktober). Obama signs measure to widen hate crimes law. *PBS News Hour*. Opgehaald van http://www.pbs.org/newshour/updates/politics/july-dec09/hatecrime_10-28.html
- Buijs, L., Hekma, G., & Duyvendak, J. W. (2008). *Als ze maar van me afblijven. Een onderzoek naar antihomoseksueel geweld in Amsterdam*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Chonody, J. M., Smith, K. S., & Litle, M. A. (2012). Legislating unequal treatment: An exploration of public policy on same-sex marriage. *Journal of GLBT Family Studies*, 8, 270-286.
- Elsevier (2012, 16 juni). Gay pride in Zagreb zonder problemen. Opgehaald van <http://www.elsevier.nl/web/Artikel/341543/Gay-Pride-in-Zagreb-zonder-problemen.htm>
- Elliott, D. M., Mok, D. S., & Briere, J. (2005). Adult sexual assault: Prevalence, symptomatology, and sex differences in the general population. *Journal of Traumatic Stress*, 17, 203-211.
- Gerhards, J. (2010). Non-discrimination towards homosexuality: The European Union's policy and citizens' attitudes towards homosexuality in 27 European countries. *International Sociology*, 25, 5-28.
- Hadler, M. (2012). The influence of world societal forces on social tolerance. A time comparative study of prejudices in 32 countries. *The Sociological Quarterly*, 53, 211-237.
- Katz-Wise, S. L., & Hyde, J. S. (2012). Victimization experiences of lesbian, gay, and bisexual individuals: A meta-analysis. *Journal of Sex Research*, 49, 142-167.
- Keuzenkamp, S., (2010). *Steeds gewoner, nooit gewoon. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Keuzenkamp, S. (2011). *Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland 2011: Internationale vergelijking, ontwikkelingen en actuele situatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Keuzenkamp, S., Bos, D., Duyvendak, J. W., & Hekma, G. (Eds.) (2006). *Gewoon doen. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Keuzenkamp, S., Kooiman, N., & Van Lisdonk, J. (2012). *Niet te ver uit de kast. Ervaringen van homo- en biseksuelen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kite, M. E., & Whitley, B. E. (1996). Sex Differences in Attitudes Toward Homosexual Persons, Behaviours, and Civil Rights. A Meta-analysis. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 22, 336-353.
- Kite, M. E., & Whitley, B. E. (1998). Do Heterosexual Women and Men Differ in Their Attitudes Towards Homosexuality? A Conceptual and Methodological Analysis. In G. H. Herek (Ed.), *Psychological Perspectives on Lesbian and Gay Issues. Volume 4. Stigma and Sexual Orientation. Understanding Prejudice Against Lesbians, Gay Men, and Bisexuals* (pp. 39-61). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Kuyper, L. (2006). Seksualiteit en seksuele gezondheid bij homo- en biseksuelen. In F. Bakker & I. Vanwesenbeeck (Eds.), *Seksuele gezondheid in Nederland 2006* (pp. 167-188). Delft: Eburon.
- Kuyper, L., & Fokkema, T. (2011). Minority stress and mental health among Dutch LGBs: Examination of differences between sex and sexual orientation. *Journal of Counseling Psychology*, 58, 222-233.
- Lipperts, A., & Oosterhuis, H. (2010). Tussen wal en schip. De moeizame emancipatie van biseksualiteit. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 34, 3-18.
- Meyer, I. H. (2003). Prejudice, social stress, and mental health in lesbian, gay, and bisexual populations: Conceptual issues and research evidence. *Psychological Bulletin*, 129, 674-697.
- Picavet, C., & Sandfort, Th. (2005). Problemen? Geen probleem! Homo/lesbi worden in een tolerant sociaal klimaat. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 29, 28-35.
- Raja, S., & Stokes, J. P. (1998). Assessing attitudes toward lesbians and gay men: The modern homophobia scale. *Journal of Gay, Lesbian, and Bisexual Identity*, 3, 113-134.
- Štulhofer, A., & Rimac, E. (2009). Determinants of homonegativity in Europe. *Journal of Sex Research*, 46, 24-32.
- Van den Akker, H., van der Ploeg, R., & Scheepers, P. (2012). Disapproval of homosexuality: Comparative research on individual and national determinants of disapproval of homosexuality in 20 European countries. *International Journal of Public Opinion Research*, 1, 1-23.

Summary

Contemporary experiences with stigmatization of non-heterosexual women in the Netherlands

The purpose of this study was to investigate which types of stigmatization non-heterosexual women in the Netherlands experience today. For this purpose a qualitative analysis was conducted of answers of 785 women to an open question in an online survey about their experiences with negative reactions to their homosexual feelings. The results indicate that non-heterosexual women in the Netherlands of today experience various types of stigmatization. The findings form valuable input for future research, emancipation policy, and clinical practice.

Keywords: stigmatization, sexual minorities, women, Netherlands

Trefwoorden: stigmatisering, seksuele minderheden, vrouwen, Nederland